

Горбатенко Володимир Павлович

*Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
(м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0002-2400-954X>

e-mail: stateandlaw@ukr.net

ГУМАНІТАРНА СКЛАДОВА ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ І ЛІТЕРАТУРНО-ПОЛІТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕСЛАВА МІЛОША

Резюме

Досліджено з політологічної точки зору життєвий шлях і літературно-політичну спадщину польського поета, публіциста і політичного мислителя, лауреата Нобелівської премії Чеслава Мілоша. Зроблено акцент на гуманітарній складовій його життєдіяльності і творчого доробку.

На основі переважно поліжанрових, політично спрямованих праць Ч. Мілоша розкрито ключові соціальні проблеми, що досі не втратили своєї актуальності для країн Центральної і Східної Європи, в тому числі й для України: важливість мовного питання для національного розвитку і творчої самореалізації особистості; необхідність виявлення причин і наслідків тоталітарного панування у зазначеному регіоні; посилення уваги до гострополітичних і соціально-гуманітарних проблем постімперського розвитку країн «іншої Європи»; екстраполяція гуманістичних роздумів мислителя на потреби подолання зла у сучасному світі, формування майбутнього гармонійного співжиття людини і людства.

На прикладі Чеслава Мілоша встановлено зв'язок між подіями планетарного значення, що відбувалися в жорстоких умовах ХХ століття, та життям і творчістю окремої особистості. Проаналізовано співвідношення між нинішніми потребами утвердження гуманітарної політики та інтуїтивним гуманізмом творчого доробку видатного поета і мислителя й запропоновано до осмислення важливі аспекти для формування цілісної ціннісної моделі суспільного розвитку на основі встановлення взаємозв'язків між політикою і культурою.

Розглянуто визначені Ч. Мілошем політичні «хвороби» ХХ століття — макіавеллізм, месіанізм, насильство, ворожість, крайній націоналізм та окреслено можливості їхнього подолання в сучасних умовах. На основі творчої біографії Мілоша осмислено труднощі життя людей ХХ століття на східноєвропейському просторі, такі як: втрата принципів гуманістичного західноєвропейського світогляду, пов'язана з визнанням «другорядності» значної частини східноєвропейських народів і штучно утвореним кордоном між двома Європами; провінційність культури й болісне прагнення до подолання спотвореної культурної ідентичності; панування індивідуальності та колективної неправди, трансформація людської свідомості й міфологізація реальності в тоталітарному суспільстві.

Зроблено висновок, що буття в Центральній-Східній Європі дає шанс її мешканцям витворити в сучасних умовах особливий тип культури, який, можливо, колись решта Європи візьме за взірець. Як надто близьке українцям, показано прагнення польського мислителя до утворення «родинної» Європи — як сукупності «малих батьківщин», кожна з яких дбайливо оберігає свою ідентичність. Доведено, що кінець утопічної химери зі ставкою на створення «нової людини» й відмежування захисним муром від Європи, залежить від кожного українця.

Ключові слова: гуманітарна політика, гуманітарний розвиток, літературно-політична спадщина Чеслава Мілоша, мовне питання, тоталітарне панування, політичні «хвороби» ХХ століття, майбутнє співжиття людини і людства, окупація, національна ідентичність, історична пам'ять.

Вступ

Доля вигнанця — незavidна. Одні вважали його зрадником, інші називали «комуністичним запродавцем». Та він не лише встояв між двох вогнів, а й до кінця виконав місію провідника в безкомпромісній «боротьбі із задухою», що, з його слів, стала справою життя для поетів останніх десятиліть ХХ століття. Йдеться про польського (литовського походження) поета, прозаїка, есеїста, мислителя Чеслава Мілоша (1911—2004) — нобелівського лауреата, автора неповторних філософсько-поетичних творів, поліжанрових книг «Поневолений розум», «Долина Ісси», «Родина Європа», «Земля Ульро», «Абетка», «Придорожний песик» та ін.

Анджей Франашек, перу якого належить його найповніша біографія, зазначає: «Життя Чеслава Мілоша є хронікою минулого століття, яку він пережив на своїй шкурі. Від полів битв Першої світової, побаченої очима кількарічного хлопчика, через російську революцію, повернення Польщі до незалежності, соціальні та національні проблеми Другої Польської Республіки, часу Апокаліпсису і пекла на вулицях окупованої Варшави, Голокосту і боротьби проти двох тоталітаризмів, досвіду емігранта у світі,

розділеному «залізною завісою» Америки 1960-х і 1970-х років, до падіння радянської імперії та початку XXI століття» [1, с. 9]. На цьому тлі Мілошу випали тяжкі випробування — вигнання, замовчування, несприйняття, ворожість. А згодом — всесвітня слава. І він з честю витримав усі випробування.

Чеслава Мілоша почали перекладати українською з 1980 року, від часу присудження йому Нобелівської премії. Першим виданням був переклад «Поневоленого розуму» Б. Струмінським в еміграційному видавництві «Сучасність». На початку української незалежності Мілоша друкували завдяки старанням М. Рябчука у «Всесвіті» та «Сучасності». Книжкові видання з'явилися на початку XXI століття. У 2000 році за фінансування Міністерства культури і мистецтва Республіки Польща побачила світ двомовна книжка «Вибрані поезії» (пер. С. Шевченка) [2].

Згодом вийшли: «Придорожний песик» (пер. Я. Сенчишин) [3]; «Родинна Європа» (пер. Л. Стефановської та Ю. Іздрика) [4]; «Вибрані твори» (пер. Н. Білоцерківець, Д. Павличка, Н. Сидяченко) [5]; «Абетка» (пер. Н. Сняданко) [6]; «Небо народжених щойно: Поезії» (пер. С. Злючого) [7]; «Велике князівство літератури. Вибрані есеї» (пер. О. Коваленко, І. Ковальчук, А. Павлишина) [8]; «Підказаний Мілош» (пер. Ю. Андруховича, А. Бондара, С. Жадана, О. Ірванця, М. Кіяновської, О. Коцарева, Б. Матіяш, Д. Матіяш, К. Москальця, Т. Прохаська, О. Сливинського, Ю. Стахівської) [9]; «Земля Ульро» (пер. Н. Сидяченко) [10]; «Долина Ісси» (пер. Н. Сидяченко) [11].

Поряд із цим з'явилася значна кількість публікацій, присвячених різним аспектам життя і творчості Ч. Мілоша. Серед них — дослідження Т. Басняк, О. Гнатюк, О. Забужко, М. Залеського, Н. Жищенко, Т. Казакової, О. Клименка, Н. Лисенко, Б. Матіяш, О. Нахлік, Б. Осадчука, Н. Поліщук, В. Портникова, Ю. Прохаська, Р. Радишевського, М. Рябчука, Р. Свято, Н. Сидяченко, М. Чалої, С. Яковенка, Л. Яцкевича. До цих досліджень останнім часом долучився й автор пропонованої статті [12; 13, с. 219—221; 14; 15; 16]. Польська і світова мілошіана є досить значною. У цій статті ми не будемо звертатися до її оцінки. Разом з тим варто привернути увагу до польськомовних видань, у яких систематизовано практично весь творчий доробок поета й мислителя. Йдеться про повні зібрання його віршів [17], віршованих перекладів [18], інтерв'ю — закордонних [19] і польських [20].

Спробуємо з'ясувати, чим викликана підвищена увага до творчості польського поета. Щодо цього чи не найточніше висловився Адам Міхнік у лекції «Чеслав Мілош та нова Європа», прочитаній у Львові 17 вересня 2011 року: «Мілош не знав України, з особистого досвіду, тому про неї не писав. Але все, що він писав про Литву і литовські справи, все це можна перенести, своєрідним чином, на ситуацію українську. І вважати, що цей інструментарій чинний і в українському випадку» [21]. Так само і його

роздуми про Польщу і польські справи є надзвичайно актуальними для України, якій ще належить до кінця пройти свій хресний шлях повернення в Європу. На Чеслава Мілоша значною мірою вплинув поляк українського походження Станіслав Вінценц — родом із Прикарпаття. З Вінценцом Мілош познайомився в 1951 році, коли він опинився у вимушеній еміграції у Франції. З його слів, саме Вінценц у спільних бесідах допоміг йому відшукати значення слова «батьківщина». У листі до Томаса Венцлови Мілош писав: «Не знаю, чи написав би я через кілька років «Долину Ісси», яка мене й виликувала, якби не ці бесіди. І як Вінценц усе життя залишався прикутим до своїх Карпат, так і я (чи по крайній мірі моя уява) зберігаю вірність Литві» [22, с. 58]. Загалом суспільно-політичний сегмент творчого доробку Ч. Мілоша співпадає із сутністю і змістом гуманітарної політики, що ґрунтується на розгляді людини як своєрідного центру суспільної гармонії та розвитку; формуванні її світогляду, що передбачає уявлення про людину як визначальну мету і вищу цінність суспільства; визнанні та утвердженні невід’ємних прав людини, в тому числі права на гідне життя.

Зважаючи на вищезазначене, метою пропонованої статті є розкриття гуманітарної складової життя і творчості польського поета й мислителя; осмислення проблем Східної («іншої») Європи у його творчій спадщині з тим, щоб спробувати віднайти відповідь на питання, що незмінно хвилює українців: Чим є для України шлях до Європи? Це надзвичайно важливо з огляду на те, що, подібно до Чеслава Мілоша, українська людина через гуманістичні пошуки «іншого неба, іншої землі» прагне повернутися до самої себе, аби убезпечитись від подальшого духовного спустошення. Основні завдання — з’ясування на основі осмислення творчості Ч. Мілоша важливості мовного питання для національного розвитку і творчої самореалізації людини; виявлення чинників і наслідків тоталітарного панування на східноєвропейському просторі; привернення уваги до гострополітичних і соціально-гуманітарних проблем історичного й сучасного розвитку Польщі; з’ясування на основі гуманістичних роздумів мислителя потреб і перспектив формування майбутнього співжиття людини і людства.

Методи дослідження

У даному дослідженні використано діалектичний, системний, історичний методи, а також соціокультурний науковий підхід. Діалектичний метод дозволив встановити зв’язок між подіями планетарного значення, що відбувалися в жорстоких умовах ХХ століття, та життям і творчістю окремої особистості (на прикладі Чеслава Мілоша). Застосування системного методу дало змогу проаналізувати співвідношення між нинішніми потребами утвердження гуманітарної політики та інтуїтивним гуманізмом творчого доробку видатного поета і мислителя. За допомогою

історичного методу прослідковано суперечливе співвідношення добра і зла на тлі потрясінь минулого століття. Соціокультурний підхід допоміг у формуванні цілісної ціннісної моделі суспільного розвитку на основі встановлення взаємозв'язків між політикою і культурою.

Результати дослідження

Мілошу судилося побачити історію там, де вона набула масштабів досі небачених трагедії і абсурду. Він народився, здобув освіту і сформувався як особистість у Литві. Трагічний 1939 рік, від осені якого для Польщі настануть чорні дні окупації, Мілош зустрів у Варшаві, де працював на національному радіо. Емігрувавши спочатку до Румунії, згодом, у зв'язку із захопленням (згідно пакту Молотова-Ріббентропа) радянськими військами Вільно (Вільнюса) й поверненням його до Литви на умовах тісного співробітництва з СРСР, повернувся на батьківщину й прийняв литовське громадянство. Та влітку 1940 року і туди прийдуть окупанти, тепер уже — радянські.

Пізніше Мілош, як літописець ХХ століття, чітко й безкомпромісно зафіксує цей історичний факт: «Доля трьох країн вирішилася у розмовах між Молотовим і Ріббентропом. Восени 1939 року Молотов зажадав військових баз. Уряди балтійських країн покvapливо дали свою згоду (преса присвятила тоді багато статей тривалий, незламній дружбі з могутнім і добросердим східним сусідом). У червні 1940 року під претекстом, що уряди не гарантують належної безпеки радянським солдатам, стаціонаваним на базах, Червона армія перейшла кордони Латвії, Литви й Естонії. НКВД перебрало владу, а дотогочасний державний апарат перестав існувати» [23, с. 235]. Як наслідок, попереднє життя з його носіями традицій давньої спільноти Великого князівства Литовського, неповторними краєвидами і неквапливим повсякденням зникне назавжди. Лиш раз-по-раз воскресатиме в пам'яті поета та сумними рядками поставатиме на папері:

*Довгі поїзди йшли на схід, до Азії,
Під лемент тих, котрі знають, що не вернуться ніколи.
До своїх медозбірень летять важкі бджоли.
Поволі сунуть хмари, в озері відбиті.
Спадок наш візьмуть незнані нам люди.
Чи збережуть вулики, настурції при ганку,
Полені грядки, яблуні похилені?*

(Переклад Богдани Матіяш)

Подальша доля знову занесе Мілоша до Варшави. Побачені в окупованій німцями столиці жахіття гетто, безповоротні людські втрати назавжди закарбуються в його пам'яті: «І сонце сходило над таборами тортур, і досі / Я бачу їхніми очима, як воно сходить» [9, с. 25]. Водночас роки німецької окупації остаточно визначили гуманістичний характер творчості Мілоша, сформували у свідомості поета й майбутнього

мислителя глибинне розуміння надзвичайної вразливості, неповторності й самоцінності кожного людського життя. Оцінюючи цей час, сам Мілош відзначає: «Під окупацією я здобув більшу свідомість суспільного значення літератури, а нацистські жорстокості сильно вплинули на зміст моїх творів; одночасно моя поезія стала зрозумілішою, як звичайно діється, коли поет хоче сповістити щось важливе своїм читачам» [23, с. 17]. А ще ці страшні роки й те, що йому якимось дивом вдалося вижити, утвердили його в думці про власне призначення на землі: «я був покликаний і тому / сила мене захищала від куль, що пороли пісок коло мене / чи рисували взори на мури поруч з моєю головою» [9, с. 25]. Роки війни навчили його, що в світі є щось більше за власні відчай і поразки.

Після звільнення Польщі, опинившись, як і мільйони інших людей, у полоні ілюзії остаточного визволення від гніту, Мілош пішов на співпрацю з новою, комуністичною владою. Працював у дипломатичних установах ПНР у США та Франції як аташе з питань культури. Та досить скоро відчув фальшиву сутність тоталітарного режиму, в якому не лишалося місця для вільної, творчої особистості: «Двадцять сторіччя принесло фікцію, будовану з волі політичної влади, вона ніби ширма, розмальована “сценками з життя”, аби приховати, що за нею відбувається» [3, с. 266]. Після жорстокої німецької окупації польське суспільство певною мірою змиралося з підлеглистю Москві, як з набагато меншим злом, сподіваючись на якісь уявні зміни. Хоча для кожного чесного поляка істина була очевидною, що невдовзі й констатує Мілош у своїх роздумах: «Цей уряд не був власний: він завдячував своє існування багнетам чужої армії. Шлюбне ложе на одруження народу з урядом було прикрашене національними емблемами і прапорами, але з-під ліжка стирчали чоботи енкаведиста» [23, с. 175]. Мілоша — людину творчу, з вразливою душевною організацією — жажнули діяння переможців, які розв'язали терор і поселили страх усередині кожної людини. Він зрозумів усю трагедію своєї країни раніше за інших, оскільки мав можливість спостерігати сповзання в прірву не як сторонній спостерігач, а як один із гвинтиків сумнівної машини, що розкручувала свій маховик, поступово підміняючи всі зв'язки між мільйонами індивідуумів тугими путами шантажу.

Усвідомивши це, 1951 року він запросив у Франції політичного притулку. Пізніше, пояснюючи своє непросте рішення, Мілош зазначить: «...кошмар сталінської Польщі був потрібен мені для того, аби мій відчай сягнув необхідного ступеню, і циніки, впевнені, що я від них не вислизну, звільнили мене від будь-яких моральних обов'язків» [24, с. 247]. За умов, коли на батьківщині поетові нависли клеймо «зрадника», а польська еміграція дивилася на нього з недовірою або й з неприхованою ворожістю, першим, хто простягнув йому помічну руку, був Єжи Гедройць. Очолований ним Літературний інститут (Instytut Literacki) незмінно сприяв виходу

творів Мілоша. Найвідомішими серед них стали «Поневолений розум» (1953) і «Родинна Європа» (1958) — книги, які закріпили за Мілошем репутацію політичного письменника. У цих творах знайшов відображення особистий досвід поета, через який «він, ніби останній громадянин давньої спільноти Великого князівства Литовського, своєю літературною творчістю намагався пояснити західній публіці проблеми Східної Європи» [8, с. 5].

Мілош не приховує своєї негативної оцінки комуністичного режиму Польщі, глибоко аналізує поведінку та долю творчої особистості в тоталітарному суспільстві. На відміну від лояльних до Радянського Союзу західних лібералів та інтелектуалів, переживши окупацію Польщі двома диктаторськими режимами, він гостро відчуває відповідальність (у тому числі й особисту) за долю поневолених народів. Оцінюючи цей період творчості Ч. Мілоша, Оксана Забужко зауважила, що Мілош «одним із перших, на зорі 50-х, у світі, вдоволено-приспаному половинною перемогою над тоталітаризмом» зумів досить точно назвати «головну хворобу доби, ту, од якої нам лікуватися не одне десятиліття, — “поневолений розум”» [25, с. 238].

Через десять років, відчуваючи небезпеку втрати внутрішньої свободи, з огляду на те, що значна частина французьких інтелектуалів стають прихильниками радянського комунізму, Мілош перебрався до США. На тридцять років життя і творчості в цій країні в якості професора славистики в Університеті Берклі в Каліфорнії «припадають і його найбільші успіхи, увінчанням яких стала Нобелівська премія» [8, с. 10]. Саме ці роки якнайбільше відкрили Мілошу можливість неупереджено поглянути на польську і східноєвропейську культуру, збагатили його поетичну мову й забезпечили літературну свободу, сформували його як людину світу й дозволили самозберегтися в очищеній від ідеологічних нашарувань польській національній культурі з її неоціненними літературними здобутками. У цьому контексті Томас Венцлова зазначив: «Перебуваючи у вигнанні, Мілош лишився найживішим і найбільшим поетом своєї батьківщини. Якщо вважати вигнання не бідом, а долею і завданням, Мілош вирішив це завдання по крайній мірі так же ґрунтовно, як вирішили її польські поети ХІХ століття — Норвід чи Міцкевич» [26, с. 148].

Помандрувавши по світах й досягнувши світового визнання, 1993 року поет повернувся до Кракова — свого останнього земного прихистку, пояснюючи його вибір «найбільшою подібністю до Вільнюса». Тут він продовжував з надзвичайним натхненням творити до кінця свого життя. Цей період зафіксувала у своїй розлогій книзі-хроніці його секретарка Агнешка Косіньська, яка зауважує: «Літературна спадщина Мілоша настільки цінна і творча! З іншого боку, як шкода, що Мілош не пішов далі. Так, як він хотів і планував собі: далі, вище, вгору» [27, с. 51]. Зрештою, і в цей період, не дивлячись на поважний вік, його досягнення безсумнівні. Саме під час перебування у Кракові побачили світ книги «На березі ріки» (1994),

«Абетка» (1997), «Орфей і Еврідіка» (2003), «Про подорожі в часі» (2004) та ін. Наприкінці 1990-х років він випустив надзвичайно цінну, звернену в сьогодення та майбутнє книгу «Експедиція в Двадцятиліття», в якій чесно й безкомпромісно висвітлив проблеми людей міжвоєнного часу, здатних завоювати свободу та неспроможних належним чином нею розпорядитися.

Визначене небесами власне покликання Мілош повною мірою реалізував у деталізованих відображеннях дійсності Литви свого дитячо-юнацького буття; у прагненні змінити обставини, повернути втрачену гідність людям і цілим народам, які опинились заручниками чужої волі на просторах «іншої Європи»; у реабілітації незручної для багатьох (у тому числі й представників своєї країни) історичної правди; в окресленні меж і можливостей доступного для огляду й віддаленого майбутнього людства. Його жадоба творчості, прагнення осягнути розумом загадковість буття як у молоді роки, так і на схилі літ лишилися незмінними. Вітольд Гомбрович задовго до всевітнього визнання Мілоша пояснить його значення — як письменника, який «покликаний прискорити наш темп, щоб ми встигали за епохою» і який «належить до небагатьох, чії слова мають значення» [28, с. 16].

Велике значення для українського сьогодення мають позиція Мілоша щодо мовного питання та його роздуми про визначальну роль мови як чинника самозбереження людини в складному й непередбачуваному світі. Так склалося, що в еміграції Мілоша оточили англійська і французька мови, які стали його «другою вітчизною» (особливо англійська). Та він не дозволив собі зламатися й почати писати іншою мовою, вбачаючи в цьому загрозу втрати зв'язку із самим собою і з Батьківщиною [6, с. 264]. Звідси — одна з його заповідей, яку він підтвердив усім своїм життям: «Вперто триматися своєї мови».

Поет зрозумів, що еміграція не обов'язково означає розрив із рідною землею, традицією, мовою: «Той, хто живе між людьми, які розмовляють іншою мовою, виявляє через деякий час, що він відчуває свою рідну мову по-новому. Це неправда, що тривале перебування за кордоном призводить до зубожіння стилю, хоча відсутній яскравий потік щоденної мови. Однак, насправді відкриваються нові аспекти і тональності рідної мови, оскільки вони є більш виразними по відношенню до мови, що використовується в новому середовищі. Таким чином, мова, що збіднюється в деяких областях (вуличні ідіоми, діалекти), знаходить компенсацію в інших (лексика, ритмічна виразність, баланс синтаксису)» [29, s. 50]. І він дав собі слово ніколи не копіювати людей, які затирають свої сліди, відрікаються від минулого. Рідна мова дозволить поетові самоочиститись від наносного й зміцнити духовний зв'язок з батьківщиною та гідність її носія, у зв'язку з чим Мілош через роки констатує: «Однак, невідомо, чи я відчував би перевагу над Заходом, якби не вважав собі мовчки, що, пишучи польською,

перемагаю там, де вони програють» [10, с. 242]. Поет пояснював свій вибір «укоріненістю» в польській мові, тісним зв'язком власного мислення з її «коконом», зі своїми витокami:

*Моя вірна мова,
я служив тобі.*

*Щоночі ставив перед тобою мисочки з кольорами,
щоб ти мала й березу, й польового коника, і снігура,
збережених у моїй пам'яті.*

(Переклад Дмитра Павличка)

Окреслюючи власну ідентичність, Мілош усвідомлює себе польським поетом, закинутим у цивілізацію, неспівмірну з сільськими, або ж провінційними, звичаями власного дитинства й молодості. І чим далі у просторі заносила доля поета, тим тіснішим ставав його зв'язок із рідною мовою. З цього приводу він зазначає: «Якби мене запитали, звідки походить моя поезія, я відповів би, що з дитинства, а отже, з колядок, з травневих літургій, вечірніх, а також із Гданської Біблії, єдино доступної тоді» [10, с. 224]. Власне покликання хранителя традицій, слова поет відчув, набувши досвіду війни, окупації й першого повоєнного часу. Та й надалі, аби нічого рідного не забути й не стати «вчорашнім», Мілош упродовж десятиліть свого вигнання мав у Польщі кореспондентів, котрі в розлогіх листах описували йому неповторний плин підневільного повсякдення.

Для Мілоша рідна мова є найдосконалішим інструментом, яким він здатен оперувати, ніби досвідчений хірург скальпелем; засобом збереження свого внутрішнього «Я», запобіжником втрати «тожсамости» на далекій чужині; своєрідною лабораторією творіння власного неповторного світу та явлення його нинішнім і майбутнім поколінням. А ще тканиною, з якої «кроїться вбрання усіх філософій та ідеологій» [5, с. 300]. Відтак, прагнучи до розширення і збереження потенціалу сучасної польської мови, поет долучається до перекладу канонічних текстів Біблії і Євангелія, розглядаючи цю титанічну працю як досвід створення сучасної польської мови для теології і філософії.

Поета цікавлять знакова природа мови, істинність текстового відображення різноманітних явищ, пошуки онтологічного статусу і значення слів. Він убачає свою місію в тому, щоб «досягти словом світу» через повернення істинних імен для речей, явищ і подій. Й висловлює глибоке припущення про те, що Творець навмисно поставив між нами і світом посередників у вигляді мови й культури, аби забезпечити множинність версій буття. Людина живе у просторі національної культури, в полоні ритмів рідної мови, оберігає свій внутрішній світ завдяки силі історичної пам'яті. Світ існує й розвивається від покоління до покоління значною мірою завдяки відображенням у текстах, у неповторних формах

і традиціях, витворених культурою окремо взятого суспільства. Для мови просторовий вимір більш значимий, ніж часовий: «не будучи сучасниками Міцкевича, ми зустрічаємось у мові». І якщо мова є запорукою існування людини, тоді її зміна «тягне за собою не тільки розширення кордонів світу, а й, певною мірою, трансформацію нашої індивідуальності». Відповідно, «змінюючи мову, ми стаємо кимось іншим» і зраджуємо «очікування людей, що розмовляють цією мовою» [6, с. 21].

Водночас він розуміє, що ми живемо тут і тепер, у суворій реальності, де нам дісталась у спадок мова поневоленого суспільства з її привнесеними звичками й де «цілі сфери дійсності зникають просто тому, що позбавлені назви» [8, с. 18]. Узурпація влади означає не лише підцензурність мови, а й зміну значення слів.

Нам дозволялось тільки скрекотати, мов демони чи карлики.

*А чисті й гідні слова були під заборonoю
Суворою настільки, що той, хто вимовити смів
бодай
одне-єдине з них,
вже сам себе погубленим вважав.*

(Переклад Дмитра Павличка)

Що ж треба зробити для самовідродження нації? Обов'язок письменника відтворити в пам'яті забуте, нагадати живим, що вони «отримують мандат від тих, хто замовкнув назавжди», тож мусять виконати свій обов'язок, «називаючи речі своїми іменами, звільняючи минуле від вигадок і легенд», оберігаючи себе від словесної облуди, котра «обплутується навколо себе, мов плющ, який не знаходить опори в мурі або стовбурі дерева» [8, с. 21]. І що є критерієм очищення рідної мови? Відповідь Мілоша й тут не забариться: «Мова вважається здоровою, якщо, не порушуючи своїх правил, вона є відчайдушним борцем і намагається цю реальність вловити. Істина є гігієною мови» [8, с. 246]. Оцінюючи позицію поета, Оксана Забужко зауважила: «Скільки вже разів повторювано в нашому столітті масових утеч і депортацій, столітті великого блуду історії з географією: єдине громадянство, котре справді важить, — це громадянство мови. Ну а цього в тебе ніхто відняти не годен, воно — як ритм твого дихання, серцебиття і кровоплину, і під цим оглядом кожен поет — сам собі вітчизна» [25, с. 240].

1980 року в Нобелівській промові Мілош виголосив слова, які значною мірою пояснюють спрямування його творчості: «Без сумніву, існує дві Європи, і так сталося, що нам, мешканцям тієї, другої, судилося потрапити до “серця пільми” ХХ століття» [8, с. 15]. Запозичивши у Вільяма Блейка поняття «Земля Ульро», що послугує назвою однієї з найвідоміших його книг, він охарактеризує батьківщину як «країну духовних страждань» й

остаточно визначить свою творчу місію — «відшукати шлях до іншої землі, іншого людства». Поряд з цим він прагне розкрити недуги ХХ століття, властиві не тільки тій частині планети, в якій йому судилося народитися. Усвідомлення власного покликання знаходимо в його поетичних рядках:

*Думаю, що я прийшов на цю землю,
Аби звітувати про неї, тільки кому, не знаю.
Ніби послано мене, аби те, що на ній стається
Мало сенс лиш тому, що воно стане пам'яттю.*

(Переклад Дзвінки Матіаш)

«Земля Ульро» в інтерпретації Мілоша — не фантастична вигадка Блейка, а реальність, якої зазнали народи Східної Європи, страхітлива у своїй безвиході дійсність, де «людина перетворює інших людей на тіні, що нічого не значать» [10, с. 167]. Зло, яке прийшло на землі Польщі й сусідніх народів «іншої Європи», має глибоке коріння. Поет зазначає, що вже Міцкевич побачив його в «машині чужої держави», яка була для нього ворожою подвійно: «і як Держава — оскільки власної не знав, — і як Росія» [10, с. 104]. Зрештою пророчими виявились слова «шовініста православ'я» Достоєвського (з його любов'ю до ближнього, поєднаною з вірою в месіанське покликання Росії) про «народ-богоносець», який принесе Європі «свого Христа на вістрях багнетів» [10, с. 117]. У відповідності з цим Росія для Мілоша, попри історичні трансформації її політичних режимів, є незмінно агресивним географічним простором, що продукує «поневолений розум» і виявляється «в діяльності по створенню специфічного суспільно-політичного порядку, неприйнятті свободи особистості, схильності вірити в фатум як історичну необхідність» [30, с. 279].

Вважаючи схід «бочкою без дна або небезпечним болотом» і прагнучи до повернення східноєвропейських земель у лоно європейської цивілізації, Мілош далекий від ідеалізації останньої. Поряд з відчуттям фатальної провини свого народу, яке віддалило його від чистих джерел «родинної Європи», він прагне віднайти причини її розколу в поведінці чільних представників Заходу, які, віддаючи в Ялті під владу Росії пів-Європи, «керувалися не тільки бажанням угамувати ведмеда, а й бажанням позбутися територій, населених народами, претензій, скарг і взаємної ненависті яких ніхто не годен зрозуміти» [31, с. 115]. Та й західна публіка в цілому, накресливши у ХХ столітті лінію посеред Європи, відзначилась схильністю «скидати цілий “схід” до одного мішка» [6, с. 265].

«Що ж робити людям, для котрих небо і земля — замало, бо вони не можуть жити, якщо не очікують іншого неба й іншої землі?» — з гіркотою запитує Мілош [10, с. 241]. Історія жорстокого століття дала свою відповідь. Духовні страждання спричинили великий exodus зі сходу на захід. І для сотень тисяч родин «то була відчутна на дотик, щоденна реальність: нове

“тут” і залишене позаду “там”, постійні спогади і нові покоління, виховані на почутті, що десь там, далеко, існують ріки, пагорби, ліси, дороги, села, які є краєм їхніх батьків і дідів»; до цього слід додати «часті випадки зумовленого різними причинами німування, страх, який змусив багатьох приховувати своє справжнє прізвище, а часто і власну національність» — пише Мілош в есеї «Втрачені місця» [8, с. 83].

Томас Венцлова, оцінюючи моральні орієнтири свого земляка, зазначає: «Східна Європа з її конгломератом замкнених і все ж здатних освітлювати одна одну культур стала для нього моделлю усього сучасного світу. Те, що в ній трапилось зрештою може обернутися долею всього світу — це Мілош усвідомив раніше за багатьох і багатьох» [26, с. 152]. Переосмислюючи гіркий досвід східноєвропейських народів і свій власний, поет попереджає людство про небезпеку сповзання в нове середньовіччя, як це відбулося у двадцятому столітті, коли «...маса людей потрапляла під вплив закликів, що вважалися не пропагандою, а очевидними істинами. Німець, який ставив під питання опікунську роль фюрера, мусив бути божевільним. Так само і російських дисидентів відправляла до психіатричних лікарень не лише влада, а й громадська думка» [6, с. 79]. Для нього публічно не визнані й не засуджені порушення людських прав є отрутою, котра діє повільно, і замість дружби породжує ненависть між народами. Одним із перших він запропонував вважати російський комунізм настільки ж злочинною системою, як і нацизм, а також щороку відзначати як день скорботи 23 серпня 1939 року, коли відбувся «брудершафт» двох диктаторів, що означав не лише розв'язання жажливої війни, а й запровадження колоніального принципу, згідно з яким «нації нічим не відрізняються від худоби, яку купують, продають і яка цілком залежна від волі кожного наступного власника». [8, с. 19 — 20].

У своїх роздумах Ч. Мілош безкомпромісно звертає свій погляд до неоднозначних, болісних проблем, що стосуються рівноправного, не лише формального, повернення Литви і Польщі в лоно об'єднаної Європи. Для нього, зокрема, є неприйнятними характерні для Польщі великодержавні ілюзії, які є однаково «небезпечні як в російському, так і в польському варіантах» [32]. Складна історія, пов'язана з постійними втратами, сформувала ментальність людей «Кресів». Така ситуація виникла «на тлі просякнутої двозначністю матеріальної культури, що оточувала поляка в найінтимніші моменти життя, власна ідентичність виявлялася надто непрозорою, хисткою, немовдволичною, австоянірації — амбівалентними». До того ж «родоводи багатьох місцевих мешканців сягали корінням у далекі східні терени — українсько-литовсько-білоруське пограниччя, звідки на північний захід Польщі внаслідок різних політичних зачисток, акцій «Вісла» і численних депортацій було виселено маси людей» [33, с. 344].

Звідси в частини поляків — бажання за будь-яку ціну повернути втрачені території й напівпрезирливе ставлення до литовців, білорусів, українців.

Ностальгічне підтримування історичної пам'яті в умовах, що зазнали кардинальних змін, на переконання Мілоша, таїть у собі небезпеку й «може легко призвести до чогось на зразок колективного психозу» [8, с. 310]. Так було в міжвоєнне польське двадцятиліття, коли виключність у доступі до «національного обряду» лише осіб, котрі відповідали певним критеріям, «призводила до поділу мешканців країни на громадян першої та другої категорій, до таких симптомів, як відсутність українського університету у Львові, а пізніше — до низького імунітету стосовно ідей, імпортованих із Німеччини, куди дехто з вождів «молодих» їздив на стажування» [8, с. 192].

Зазначена проблема хвилює Мілоша не лише як данина непростій національній історії, а й як така, що перекочувала в сьогодення. Звідси він постійно відчуває під ногами «тонку кригу взаємної польсько-німецької, польсько-російської, польсько-української ненависті» [8, с. 114]. Не досліджуючи глибоко ситуацію в інших європейських країнах східного блоку, він зазначає, що подібну течію ненависті неважко й тут відшукати, якщо «трохи підняти накривку, яка перешкоджає зазирнути всередину». Вірогідно, в інших країнах ситуація ще гірша — «пропорційно до тривалості й міри важкості терору» та довгих років панування голоду і страху, які самі по собі — «сумнівні виховні засоби для досягнення мирного співіснування громадян будь-якої країни» [8, с. 232].

Нещастя стражденної Польщі мислитель пов'язує не лише із зовнішнім вторгненням, а й з пристосуванням у часи ПНР фальшивих істин до місцевих обставин. Сумнівний патріотизм, проти якого безкомпромісно виступає Мілош, у часи ПНР зумовив специфічну комуністично-патріотичну суміш, якою виправдовувалось поклоніння московському центру — «індустріалізація, охорона від німецьких спокус із Заходу, держава, що підтримує народну культуру» [6, с. 79]. Усвідомивши раз і назавжди загрозу роз'їдання всякого мозку «термітами другорядності», він зауважує: «Одного дня виявиться, що ми стали жертвою ілюзій, приписуючи маскам і фасадам справжнє існування. Ксьондз, вихований на тейлгардистсько-марксистсько-фрейдівських помиях, буде лише на вигляд ксьондзом, учитель, хоч уміє читати й писати, буде насправді безграмотним і деморалізуючим, політик — харцизякою, письменник і художник — помічниками тих, хто влаштовує циркові видовища зі справжньою кров'ю і справжньою копуляцією на сцені, як в описах римського театру-цирку Тертуліана» [10, с. 92]. Зазначена мішанина у свідомості значної кількості поляків зумовила таку інерцію, що «й у Варшаві 1990 років фраза про те, що російський комунізм був настільки ж злочинною системою, як нацизм, спричинилася б до такої хвилі обурення, що неминуче виникали підозри про існування цілих пластів несвідомої прив'язаності до ідола» [8, с. 81].

Поряд з цим довгі роки несправедливості, терору зміцнили патріотизм іншого порядку — на ґрунті релігійного фанатизму. Відповідно належність до церкви «стала символом опозиції до маріонеткового уряду, а кожного, хто не був католиком, вважали слугою Москви» [8, с. 231].

Мілош, як істинний поет-християнин, позицію якого сформували катаклізми ХХ століття, прагне подолати ворожість на релігійному ґрунті. Разом з прірвою, що виникла між католицизмом і православ'ям, він усвідомлює історичну близькість двох релігій, й ідентифікує убранство їхніх храмів із бароковою культурою — «золото на капітелях вишуканих колон, на рамах образів, на ківерії всередині вітваря» польського косячу й подібність українських православних церков «із золотою скринькою, золотим вуликом», де спів, запах кадила і слова літургії «заміняють теологію і виголошення християнської новини». Саме з цієї причини бароковий католицизм не лише конкурував, а й «досить успішно співпрацював із православ'ям, а також затримав просування Реформації» [6, с. 71]. Етос істинного християнина знаходимо не тільки в есеях, а й у поезії Мілоша:

*Не від фривольності, достойні теологи,
я займався таємним знанням багатьох століть — а від
серцевого болю, дивлячись на жахіття світу.*

(Переклад Андрія Бондаря)

Повернення в лоно об'єднаної Європи — втілення мрії поета про таку цивілізацію, «в якій людина звільнилася б із неволі Ульро» з її сліпою вірою в фальшиву ідеологію, у вождя, в облудні пропагандистські кліше, у «звироднілі ідеї панування над людьми». І зрештою знайти себе там, де існують «повага і вдячність усьому тому, що оберігає людей від внутрішньої дезінтеграції та послуху насильству». Й не просто знайти себе в новій реальності, а інтегруватися в неї разом з гірким і величним досвідом людей «іншої Європи», не забувши ані пережитого, ані спільно здобутого, бо «людина без пам'яті заледве є людиною» [8, с. 105].

Для поета, який, за словами його сина Ентоні Мілоша, «завжди був громадянином світу», ХХ століття означало цивілізаційний розпад, кінець певного буття. І небезпідставно. Відчай, що поселився у масовій свідомості, як наслідок двох світових воєн, не оминув навіть філософів: Емануель Левінас написав у 1941 році — «Бог помер», а Теодор Адорно вигукнув: «після Освенціму писати лірику було б огидним». Врешті-решт у другій половині найжорстокішого зі століть постало вочевидь: ідея побудувати рай на землі — ефемерія. Зазначене знайшло відображення й у роздумах Мілоша: «Лише кров мільйонів солдатів була справжньою, натомість статуя гуманного, розумного, сталого прогресу, якій поклонялися, виявилась лялькою» [10, с. 207]. Однак, поет вважає, що ми мусимо прийняти цей світ таким, який він є — не в ім'я його збереження, а в ім'я надії на формування

гармонійного ладу. Лише так людство зможе подолати жорстокий автоматизм історії й жити далі з усвідомленням смертності культур, незворотності страждання, присутності зла. Поет, як ніхто, заслужив право вважатися «совістю світу», позаяк його творчість незмінно супроводжує есхатологічне (в первісному, біблійному розумінні) очікування «на нову загальну гармонію віку віри і сили» [10, с. 245].

*Я працював і шукав величі, її недосяжність
пояснюючи жалюгідним часом.*

*Знаходячи її в інших, іноді
в собі, я був удячний за дар участі
в надзвичайному божому задумі для смертних.*

(Переклад Андрія Бондаря)

На переконання Мілоша, поетичне слово за визначенням має бути есхатологічним. В іншому випадку, то була б поезія «байдужа до осі минуле — майбутнє, до «фундаментальних речей», таких як Спасіння і Кара, Суд і Царство Боже, як мета Історії, тобто байдужа до всього, що поєднує час одного життя із часом людства» [5, с. 254]. Поет висловлює сподівання, що у ХХІ столітті буде подолано біологічний світогляд на користь новонабутої історичної свідомості. Людство менше буде виходити поза межі своїх можливостей та все більше і глибше пізнаватиме себе, вникаючи в душу попередніх поколінь і цивілізацій: «Живі отримують мандат від усіх змовклих назавжди. Виконати свій обов'язок вони зможуть, лише намагаючись достеменно відтворити те, що було, і таким чином вириваючи минуле з лабетів вигадок і легенд» [8, с. 22].

У майбутньому вже не буде місця радикальним течіям, зокрема таким, як крайній націоналізм чи гіпертрофований патріотизм. На думку Мілоша, «будь-який націоналізм, чи польський, чи український, чи російський, мертвий, хоча б його й очікували щоразу більші тріумфи». Що ж до патріотизму, то він хоча й належить до загальноновизнаних чеснот, однак жодну з них «не можна вважати за благо завжди і скрізь, бо за певних обставин вона перетворюється на власну протилежність» [8, с. 277, 310]. Війни між людьми є ознакою минулого, що не має права на вороття. Зрештою, в людському співіснуванні має постати певна норма, яку ніхто не посміє зруйнувати. Для тих, хто готові й надалі марнувати людські життя, мислитель формулює внутрішньо вистраждану максиму: «Ці поля битв, на яких лежать герої, що загинули у битвах проти інших, таких самих сміливих, як і вони, — німці, французи, англійці, поляки, українці, росіяни — ці мільйони, чи не наказують вони запитати, який вплив має на живих втрата найкращих генів?» [6, с. 324 — 325].

Усю нашу землю (пов'язуючи її розвиток насамперед з досягненнями західної цивілізації) Мілош порівнює з грецьким півостровом часів

Пелопонесської війни, принаймні в тому сенсі, що ворогом афінської демократії знову є країни, які застосовують мілітарне виховання молоді з дитинства. Та він щиро сподівається, що така ситуація в майбутньому повинна змінитися й до людей дійде розуміння щодо неможливості подальшого існування на засадах протистояння, взаємного ворогування, підлості, лукавства: «Людина не буде піддана, як нині, галасові слів і образів, що примушують її мислити в кількісних категоріях і дивитися на інших та на себе ніби через перевернуту підзорну трубу (тож у власних очах вона зменшується майже до нуля). Деякі відкриття, зроблені давно, але або забуті, або відсунуті за межу практики, стануть загальноприйнятим знанням про те, що неволя починається не там, де її причини шукало ХХ століття; що брехня як принцип міжлюдського спілкування має глибше коріння за страх і жагу влади; що повстання людей проти нелюдських умов життя спричинили їхні прагнення, які лише удавано відтворили в гаслах диктатори і демагогічні трибуни» [10, с. 246 — 247].

Поет достеменно не знає який політичний устрій оберуть собі люди в майбутньому. Не виключено, що то буде «теократія в парі з далеко просунутою децентралізацією», а можливо дійде й до створення «однієї планетарної держави». Але якою б не була майбутня форма співіснування, вона не повинна виключати «дружнє змагання народів, із яких кожен, навіть найменший, потрібний, бо разом вони ніби барви веселки» [10, с. 247]. Надія на досягнення величі оновленого світу в Мілоша «не спрямована у близьке майбутнє», однак віра в те, що світ «кольору вічності», тобто краси, неодмінно настане, супроводжує всю його творчість. Омріяне поетом майбутнє означатиме, що «все більший розпач, породжуваний розходженням між дійсністю і прагненнями нашого серця, буде подолано й об'єктивний світ, такий, можливо, яким його бачить Бог, а не яким його сприймаємо ми, спраглі та стражденні, буде прийнято з усім його злом і добром» [5, с. 327]. Ця істина відкрилася поетові ще в 1944 році й зрештою вилилась у поетичні рядки:

*Хай змовкнуть в полум'ї пророки-крикуни,
Хай мертві неживим розкажуть, що настало,
Зробити плем'я нам призначено — від зла
І частя звільнене, те плем'я, що дрімало.*

(Переклад Дмитра Павличка)

Висновки

Творчість Чеслава Мілоша — свідка ХХ століття й неповторного носія правдипронього — невід'ємна від процесу відродження Східної Європи. Його позиція спрямована на подолання макіавеллізму, месіанізму, насильства, ворожості, націоналізму та інших «хвороб», які дотепер супроводжують наше життя. Мілоша слід читати і перечитувати для того, аби сприймати

світ, повсякденне життя з цілковитою відповідальністю. У його творах прослідковується неймовірна глибина осмислення трагічного зіткнення загальнолюдських моральних цінностей із небаченими жорстокістю й цинізмом. Поета хвилюють труднощі, що їх пережила людина з «іншої» частини Європи: втрата принципів гуманістичного західноєвропейського світогляду, пов'язана з визнанням «другорядності» значної частини східноєвропейських народів і штучно утвореним кордоном між двома Європами; провінційність культури й болісне прагнення до подолання спотвореної культурної ідентичності; панування індивідуальної та колективної неправди, трансформація людської свідомості й міфологізація реальності в тоталітарному суспільстві. Особисте життя Мілоша — досвід людини тієї частини Європи, де на довгий час химерно переплутались поняття добра і зла, істини й облуди. Не вірячи в можливість ідеального політичного ладу, він мріє про обмеження масштабів несправедливості у світі й формування ідеального суспільства. Його ідеал — людина, яка перед лицем хаосу шукає своє місце в одухотвореному світі, наділена здатністю зайняти моральну позицію й піти проти течії в ім'я істини.

Буття в Центрально-Східній Європі дає шанс її мешканцям витворити особливий тип культури, який, можливо, колись решта Європи візьме за взірець. Мілош глибоко відчуває життєвий ритм Східної Європи й спонукає нас до пошуків моделі усього сучасного й майбутнього світу. Поет, як ніхто інший, глибинно усвідомив цінність багатокультурної мозаїки Європи, кожної «приватної вітчизни», кожної іншості. Порушені ним проблеми — цінне джерело знання для українців про світ, про самих себе, про свої перспективи. У цьому сенсі цивілізаційний вибір — найважливіше питання, від якого залежатиме майбутнє України. Мілош, якого найбільше хвилює доля його батьківщини, ніби простежує й історію нашого життя з ознаками впливів християнства, юдаїзму, марксизму, сталінізму. Близьким для нас є його прагнення до утворення «родинної» Європи як сукупності «малих батьківщин», кожна з яких дбайливо оберігає свою ідентичність. Через Мілоша ми можемо усвідомити наскільки ми зав'язли в пострадянській реальності, полікультурності, де пограниччя виявляється з особливою виразністю й де під питанням лишається співіснування різних культур, етносів, конфесій, групових та індивідуальних орієнтацій. Спираючись на його ідеї, нам, у незалежній Україні суцям, належить усвідомити, що кінець утопічної химерії зі ставкою на створення «нової людини» й відмежування захисним муром від Європи, залежить від кожного з нас, що співпадає зі сподіваннями поета на формування нової цивілізації, в якій людина здатна остаточно звільнитися від «неволі Ульро».

Список посилань:

1. Franaszek, Andrzej. Miłosz: Biografia. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2012. 960 s.
2. Мілош Ч. Вибрані поезії. Львів: Каменярь, 2000. 127 с.
3. Мілош Ч. Придорожний песик. Пер. з пол. Ярина Семчишин. Львів: Літопис, 2001. 336 с.
4. Мілош Ч. Родинна Європа. Львів: Літопис, 2007. 390 с.
5. Мілош Ч. Вибрані твори. Київ: Юніверс, 2008. 350 с.
6. Мілош Ч. Абетка. Харків: Треант, 2010. 384 с.
7. Мілош Ч. Небо народжених щойно: Поезії. Пер. з пол. Сергія Злючого. Київ: Український письменник, 2011. 18 с.
8. Мілош Ч. Велике князівство літератури. Вибрані есеї. Передмова О. Гнатюк, упорядники О. Коваленко та І. Ковальчук, пер. із польської О. Коваленко, І. Ковальчук, А. Павлишина. Київ: Дух і Літера, 2011. 440 с.
9. Підказаний Мілош. Упорядкування: Андрій Бондар. Редакція: Андрій Бондар, Богдана Матіяш. Київ: Темпора, 2012. 168 с.
10. Мілош Ч. Земля Ульро: Есе. Пер. з пол. Київ: Юніверс, 2015. 248 с.
11. Мілош Ч. Долина Ісси. Київ: Юніверс, 2018. 232 с.
12. Горбатенко В. «Я прийшов на цю землю, аби звітувати про неї». Літературна Україна. 2018. № 39 (5772). 25 жовтня.
13. Горбатенко В. П. «Літературна футурологія» як перспективний напрям осмислення майбутнього: політичні аспекти. Суспільно-політичні процеси: наук.-популяр. вид. Громад. орг. «Академія політичних наук». Київ: Вид-во Політія, 2018. Вип. 3 (10). С. 212—233.
14. Горбатенко В. «Вперто триматися своєї мови»: заповіт Чеслава Мілоша. Слово Просвіти: газ. 2019. 28 лют.
15. Горбатенко В. Месіанізм як політична хвороба: Чеслав Мілош про Росію. Правова держава. Випуск 33. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 31 — 40.
16. Горбатенко В. П. Чеслав Мілош: «Більше за одне життя». Київ: Парламентське видавництво, 2022. 336 с.
17. Miłosz, Czesław. Wiersze wszystkie. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2018. 1432 s.
18. Miłosz, Czesław. Przekłady poetyckie. Redakcja Magda Heydel. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2015. 848 s.
19. Czesław Miłosz: Rozmowy zagraniczne. 1979 — 2003. Przełożyła Maria Zawadzka. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2013. 568 s.
20. Czesław Miłosz: Rozmowy polskie. 1979 — 1998. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. 1056 s.

21. Міхнік А. Чеслав Мілош та нова Європа. Громадянська освіта: Харківська правозахисна група. 2011. № 33. 10 листоп. URL: osvita.khpg/index.php (дата звернення — 10.04.2019).
22. Чеслав Милош, Томас Венцлова. Вильнюс как форма духовной жизни. Старое литературное обозрение. 2001. № 1 (277). С. 57–73.
23. Мілош, Чеслав. Поневолений розум. Бібліотека Прологу і Сучасности. Ч. 145. Сучасність, 1985. 264 с.
24. Miłosz, Czesław. Rodzinna Europa. Warszawa: Biblioteka Polityki, 2009. 312 s.
25. Забужко О. Хроніки від Фортенбраса. Вибрана есеїстика. 4-те вид. Київ: Факт, 2009. 352 с.
26. Венцлова Т. Чеслав Милош: отчаяние и благодать. *Impuls*. Идейно-творческий альманах. Юбилейный. 2012. № 20. С. 147–154.
27. Kosińska, Agnieszka. Miłosz w Krakowie. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2015. 768 s.
28. Горбаневская Н. Мой Милош. Москва: Новое издательство, 2012. 440 с.
29. Miłosz, Czesław. Zaczynając od moich ulic. Paryż. Instytut Literacki, 1985. 365 s.
30. Miłosz, Czesław. Rosja. Widzenia transoceaniczne. Tom I. Dostojewski — nasz współczesny. Warszawa: Zeszyty Literackie, 2010. 288 s.
31. Miłosz, Czesław. Prywatne obowiązki. Paryż. Instytut Literacki, 1985. 256 s.
32. Последний поэт XX века: Первая публикация беседы Чеслава Милоша с Иосифом Бродским. Независимая газета. 2001. 12 июля.
33. Довжок Т. Роль багатокультурності у польській літературі кінця XX — початку XXI століття. Київські полоністичні студії. 2011. Т. 18. С. 340–346.

References

1. Franaszek, Andrzej. (2012). Miłosz: Biography. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2012, 960 pp. [in Polish].
2. Miłosh, Ch. (2000). Selected poems. Lviv: Kamenyar, 127 p. [in Ukrainian].
3. Miłosh, Ch. (2007). Roadside dog. Trans. with gender Yaryna Semchyshyn. Lviv: Litopys, 336 p. [in Ukrainian].
4. Miłosh, C. (2007). Family Europe. Lviv: Litopys, 390 p. [in Ukrainian].
5. Miłosh, Ch. (2008). Selected works. Kyiv: Universe, 350 p. [in Ukrainian].
6. Miłosh, Ch. (2010). Abетка. Kharkiv: Treant, 384 p. [in Ukrainian].
7. Miłosh, Ch. (2011). The sky of the newly born: Poems. Trans. with gender Serhiy the Evil. Kyiv: Ukrainian writer, 18 p. [in Ukrainian].

8. Miłosh, Ch. (2011). *The Great Kingdom of Literature. Selected essays.* Foreword by O. Hnatyuk, compiled by O. Kovalenko and I. Kovalchuk, trans. from Polish O. Kovalenko, I. Kovalchuk, A. Pavlyshina. Kyiv: Duh i Litera, 440 p. [in Ukrainian].
9. Prompted, by Miłosh. (2012). Editing: Andriy Bondar. Editors: Andriy Bondar, Bohdana Matiyash. Kyiv: Tempora, 168 p. [in Ukrainian].
10. Miłosh, Ch. (2015). *The land of Ulro: Essay.* Trans. with gender Kyiv: Universe, 248 p. [in Ukrainian].
11. Miłosh, Ch. (2018). *Issa Valley.* Kyiv: Universe, 232 p. [in Ukrainian].
12. Horbatenko, V. (2018). «I came to this land to report on it.» *Literary Ukraine*, No. 39 (5772). October 25. [in Ukrainian].
13. Horbatenko, V. P. (2018). «Literary Futurology» as a promising direction of understanding the future: political aspects. *Socio-political processes: scientific and popular. kind. Society org. «Academy of Political Sciences».* Kyiv: Politiya Publishing House, Issue 3 (10), 212–233. [in Ukrainian].
14. Horbatenko, V. (2019). «Stubbornly clinging to one's language»: Czesław Miłosz's will. *The word of Enlightenment: gas.* 2019. February 28. [in Ukrainian].
15. Horbatenko, V. (2022). *Messianism as a political disease: Chesław Miosz about Russia. Constitutional state.* Issue 33. Kyiv: V. M. Koretsky Institute of State and Law, National Academy of Sciences of Ukraine, 31–40. [in Ukrainian].
16. Horbatenko, V. P. (2022). *Chesław Miłosh: «More than one life.»* Kyiv: Parliament Publishing House, 336 p. [in Ukrainian].
17. Miłosz, Czesław. (2018). *All poems.* Kraków: Wydawnictwo Znak, 1432 pp. [in Polish].
18. Miłosz, Czesław. (2015). *Poetic translations.* Editor: Magda Heydel. Kraków: Wydawnictwo Znak, 848 pp. [in Polish].
19. Czesław, Miłosz: *Foreign conversations. 1979-2003.* (2013). Translated by Maria Zawadzka. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 568 pp. [in Polish].
20. Czesław, Miłosz: *Polish conversations. 1979-1998.* (2011). Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1056 pp. [in Polish].
21. Michnik, A. (2011). *Czesław Miłosz and the new Europe. Civic education: Kharkiv human rights group, No. 33.* November 10. URL: osvita.khpgp/index.pxp (access date — 04/10/2019). [in Ukrainian].
22. Czesław, Miłosz & Tomas Venclova. (2001). *Vilnius as a form of spiritual life.* *Old Literary Review*, No. 1 (277), 57–73. [in Russian].
23. Miłosz, Czesław. (1985). *An enslaved mind. Library of Prologue and Modernity. Ch. 145. Modernity,* 264 p. [in Ukrainian].
24. Miłosz, Czesław. (2009). *Home Europe.* Warsaw: Biblioteka Polityka, 312 pp. [in Polish].

25. Zabuzhko, O. (2009). *Chronicles from Fortenbras. Selected essays*. 4th type Kyiv: Fakt, 352 p. [in Ukrainian].
26. Venclova, T. (2012). Czesław Miłosz: despair and grace. *Impuls. Ideological and creative almanac. Anniversary, No. 20*. P. 147-154. [in Russian].
27. Kosińska, Agnieszka. (2015). *Miłosz in Krakow*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 768 pp. [in Polish].
28. Gorbanevskaya, N. (2012). *My Miłosz*. Moscow: New publishing house, 440 p. [in Russian].
29. Miłosz, Czesław. (1985). *Starting with my streets*. Paris. Literary Institute, 365 pp. [in Polish].
30. Miłosz, Czesław. (2010). *Russia. Transoceanic visions. Volume I. Dostoyevsky — our contemporary*. Warszawa: Zeszyty Literackie, 288 pp. [in Polish].
31. Miłosz, Czesław. (1985). *Private duties*. Paris. Literary Institute, 256 pp. [in Polish].
32. *The last poet of the twentieth century: The first publication of a conversation between Czesław Miłosz and Joseph Brodsky*. (2001). *Independent newspaper*. 2001. July 12. [in Russian].
33. Dovzhok T. (2011). *The role of multiculturalism in Polish literature of the late 20th — early 21st centuries*. *Kyiv polonistic studios, Vol. 18*, 340-346. [in Ukrainian].

Volodymyr Horbatenko

*Institute of State and Law named after V. M. Koretsky
National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0002-2400-954X>
e-mail: stateandlaw@ukr.net*

**HUMANITARIAN COMPONENT OF THE WAY OF LIFE
AND THE LITERARY AND POLITICAL HERITAGE OF
CZESŁAW MIŁOSH**

Abstract

The life path and literary and political heritage of the Polish poet, publicist and political thinker, Nobel Prize laureate Czeslaw Milosz are studied from a political point of view. Emphasis is placed on the humanitarian component of his life activity and creative output.

On the basis of mainly multi-genre, politically oriented works of C. Milosh, key social problems that have not lost their relevance for the countries of Central and Eastern Europe, including Ukraine, are revealed: the importance of the language issue for national development and creative self-realization of the individual; the need to identify the causes and consequences of totalitarian rule in the specified region; increased attention to the acute political and socio-humanitarian problems of the post-imperial development of the countries of the «other Europe»; extrapolation of the thinker's humanistic reflections on the needs of overcoming evil in the modern world, the formation of the future harmonious coexistence of man and humanity.

On the example of Czeslaw Milosz, a connection is established between the events of planetary significance that took place in the brutal conditions of the 20th century, and the life and creativity of an individual. The relationship between the current needs for the establishment of humanitarian policy and the intuitive humanism of the creative work of an outstanding poet and thinker is analyzed, and important aspects for the formation of a holistic value model of social development based on the establishment of relationships between politics and culture are proposed for consideration.

The political «diseases» of the 20th century identified by C. Milosz are considered — machiavellianism, messianism, violence, hostility, extreme nationalism, and the possibilities of overcoming them in modern conditions are outlined. On the basis of the creative biography of Milos, the difficulties of the life of the people of the 20th century in the Eastern European space are understood, such as: the loss of the principles of the humanistic Western European worldview, connected with the recognition of the «secondary status» of a large part of the Eastern European peoples and the artificially formed border between the two Europes; the provinciality of culture and the painful desire to overcome a distorted cultural identity; the reign of individual and collective untruth, the transformation of human consciousness and the mythologizing of reality in a totalitarian society.

It was concluded that living in Central-Eastern Europe gives its inhabitants a chance to create a special type of culture in modern conditions, which, perhaps, someday the rest of Europe will take as a model. The desire of the Polish thinker for the formation of a «family» Europe — as a collection of «small homelands», each of which carefully protects its identity — is shown as too close to Ukrainians. It has been proven that the end of the utopian chimera with the bet on the creation of a «new man» and demarcation from Europe by a protective wall depends on every Ukrainian.

Keywords: humanitarian policy, humanitarian development, literary and political heritage of Czeslaw Milosz, language issue, totalitarian rule, political «diseases» of the 20-th century, future coexistence of man and humanity, occupation, national identity, historical memory.

Стаття надійшла до редакції 01.11.23

© Горбатенко В. П., 2023